

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԻ ԵՎ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Հյուսիս-արևմտյան Հայաստանում և հոտոկասպես Շիրակում, երկրագործությունը զարգացել է հնուց ի վեր: Այդ մասին է վկայում դեռևս Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ. «Դու,-ասում են,- Շարայի որկերն ունես, բայց մենք Շիրակի ամրաբները չունենք»¹: Մակայն այս խնդրի ուսումնասիրության համար անփոխարինելի աղբյուր է հանդիսանում ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների դամբարաններից ու բնակավայրերից հայտնաբերված հնագիտական նյութը:

Մանգաղներ. Երկրագործական գործիքների մեջ ամենատարածվածը հնձող գործիքներն են, որոնք հիմնականում կրկնելով պղնձիքարիդարյան հուշարձաններից հայտնի քաղաղորդի քարե ներդիրներով մանգաղների ձևերը, կատարելագործվում են ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններում: Հարկ է նշել, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում դեռևս կենցաղավարում էին քարե ներդիրով մանգաղները: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Գառնիի և Դվինի ուշ բրոնզիդարյան բնակավայրերից², Նոյեմբերյանի մ. ք. ա. 9-8-րդ դարերով փագրվող համալիրից և այլ հնավայրերից³: Հայաստանից հայտնի մեծադյա մանգաղների ուսումնասիրությամբ զբաղվել են հնագետներ Թ. Խաչատրյանը, Հ. Մարտիրոսյանը: Նրանք այս աշխատանքային գործիքները ներկայացնում են երկու հիմնական տիպերով՝ հիմք ընդունելով մեջքի, աշխատարեքանի կառուցվածքային որոշ տարբերություններ⁴: Իսկ Գ. Արեշյանը, խոսելով Արթիկից հայտնաբերված բրոնզի և երկաթե մանգաղների մասին, չի խորանում նրանց տիպաբանության մեջ, այլ նշում է երկաթե մանգաղների գործածությամբ արտադրողականության քարճրացման փաստի մասին⁵: Արթիկի դամբարանադաշտից, Լենինականից, Քեթիից, Անիից, Շիրակականից և Կիրովականից հայտնաբերվել են բրոնզի և երկաթե մանգաղներ: Հնձող գործիքների մեծան լայն տարածումը պայմանավորված է և՛ երկրագործության, և՛ անասնապահության զարգացմամբ:

Մեր կողմից ներկայացվող բրոնզե մանգաղները տիպաբանորեն նույնն են: Դրանց ընդհանրությունն այն է, որ բոլորի շերտերն էլ հարթ են, ունեն լայն, երբեմն էլ նեղ կարող մաս: Մեջքի մասում շատ քիչ հաստանում և քարակում են դեպի սայրը: Կոթառի լայնացող մասում, եզրերին արված են անցքեր՝ բռնակն ամրացնելու համար: Բայց ընդհանրություններից զատ՝ սրանք ունեն արտաքին նշանների որոշ տարբերություններ, որից ելնելով՝ մենք բաժանել ենք տեսակների. ա) մանգաղներ, որոնց բռնակին ամրացվող հատվածը թեք է և ունի երկու անցք՝ բռնակն ամրացնելու համար: Այդպիսիք են Արթիկի թիվ 434, 633 դամբարաններից (աղ.1, նկ 1,3), Շիրակականից՝ պատահականորեն (աղ.1, նկ. 2) և Լենինականից հայտնաբերված մանգաղները, որոնք փագրվում են մ. ք. ա. 12-11-րդ դարերով⁶: Արթիկի թիվ 633 դամբարանից գտնված

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 114:

² Э. Хачадян, Гарни, выпуск 4, стр. 127, табл. 35.

³ Г. Арешян, Новые археологические находки в бассейне р. Дзевд, «Наша древнейшая родина» (հետալոստ) ՊԲՀ, 1969, էջ 172, նկ. 25:

⁴ Т. Хачатрян, Орудия труда эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении, Աշխատություններ Հայաստանի պատմական պեղական բանգարանի, հ. 5, Եր., 1959, էջ 214; А. Мяртросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Եր., 1964, стр. 130-131, 133:

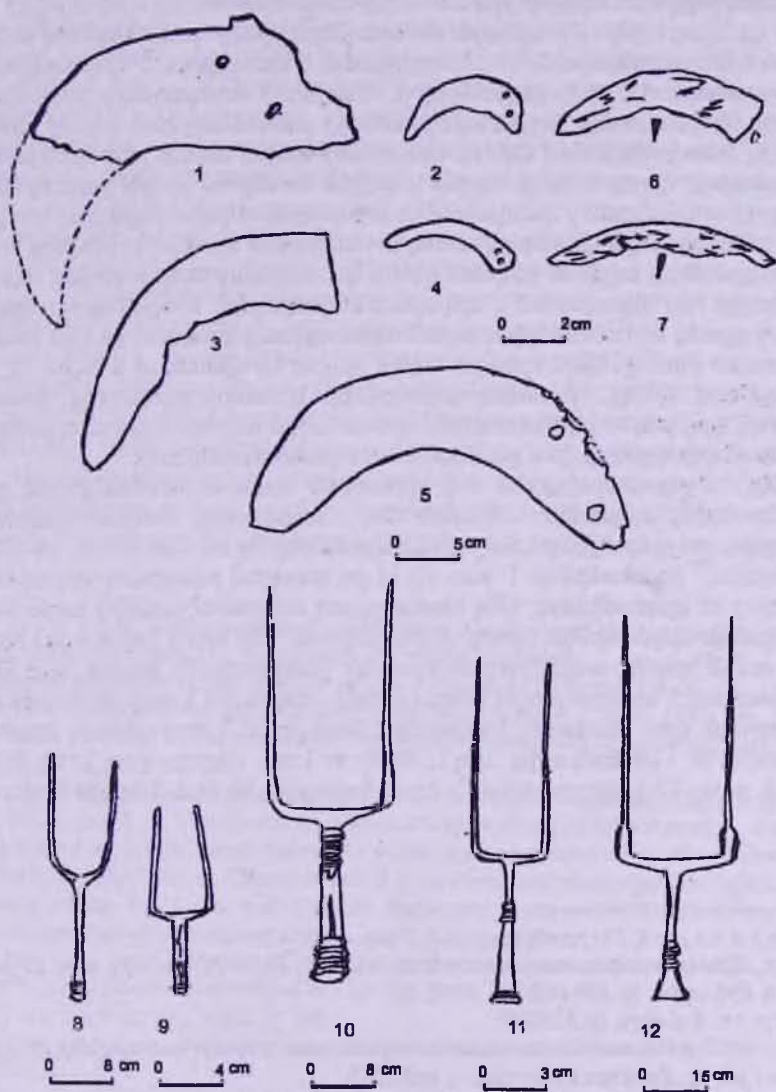
⁵ Г. Арешян, Орудие труда Армянского могильника, ՊԲՀ, Եր., 1970, 3, էջ 257-258:

⁶ Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Եր., 1975, стр. 206; Հ. Մարտիրոսյան, Ոչ բրոնզ գեղարվեստական բնակավայրերն ու դամբարանադաշտերը, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ (հետալոստ) ՀՀՀ, 2, տրակ 2, Եր., 1969, աղ. 4, նկ. 6:

մանգաղը թերի է, չկա վերին հատվածը, որը և դժվարացնում է դրա տարրերակումը: Մանգաղը թվագրվում է մ. թ. ա. 12-11-րդ դարերով⁷:

բ) մանգաղներ, որոնց բռնակին ամրացվող հատվածը կտրալվում է, սայրը՝ մեղ, իսկ անցքերը՝ արված են խիստ թերությունը, գրեթե ուղղահայաց: Նման մանգաղներ հայտնաբերվել են Քեթիի թիվ 36 դամբարանից (աղ.1, նկ.4) և Անիից (աղ.1, նկ.5): Քեթիի մանգաղը թվագրվում է մ. թ. ա. 10-9-րդ դարերով⁸, իսկ Անիինը՝ մ. թ. ա. 9-8-րդ դարերով⁹:

ՏԱԽՏԱԿ 1

⁷Т. Хачатрян, Древняя культура..., стр. 206.

⁸Л. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскаска, Ер., 1989, стр. 65, табл. 60 рис. 7.

⁹Т. Хачатрян, նշվ. աշխ., էջ 212-213:

Նմանատիպ մանգաղներ հայտնաբերվել են Թաքիայից¹⁰, Խաչատարակից¹¹, Լուսաձորից¹², Նոր Բայազետից¹³։ Բոլորն էլ քվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով։

Վերը ներկայացված մանգաղներն իրենց զուգահեռներն ունեն Անդրկովկասի համաժամանակյա հուշարձաններում՝ Վրաստանում հայտնաբերվել են Բեշտաշեն-Սաֆար-Խարաբա թիվ 4 և թիվ 13 դամբարաններից, Աղդրեջանում՝ Գետաքեկից¹⁴։

Բացի բրոնզե մանգաղներից Հայաստանում մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակից սկսած հանդես են գալիս երկաթե մանգաղները, որոնք ի տարբերություն բրոնզեից պատրաստվածների ունեն քավական նեղ շերտ, որի մեջքի մասը հաստ էր և քարակում էր դեպի սայրը, օժտված էր պոչուկով՝ բռնակն ամրացնելու համար։

Հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 209 և 539 դամբարաններից և քվագրվում են մ. թ. ա. 10-9-րդ դդ.¹⁵ (աղ.1, նկ 6,7)։ Երկաթե մանգաղներն իրենց զուգահեռներն ունեն Նոր Բայազետում, Բասարգեչարում,¹⁶ Բակուրցիխեում, Մելասանիում,¹⁷ Վարդանիխում¹⁸։

S. Խաչատրյանը, հիմք ընդունելով Վ. Լևաշևայի մանգաղների ուսումնասիրության մեթոդը, Հայաստանից հայտնաբերվածները առանձնացնում է երեք հիմնական տարրերակիչ հատկանիշներով (հիմքի նկատմամբ սայրի աղեղի քարձրությունը, սայրի աղեղի զագաթի դիրքը և շերտի առջևի և վերջին մասերում սայրի կորության թեքությունը), ցույց է տալիս դրանց զարգացումը և արտադրողականության քարձրացումը¹⁹։

Այս տեսանկյունից դիտարկելիս մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերված մանգաղները աչքի են ընկնում իրենց կատարելությամբ և բարձր արտադրողականությամբ։ Ինչ վերաբերում է երկաթե մանգաղներին, հավանաբար երկրագործության մեջ դրանց աշխատանքի արդյունավետությունը կապված էր այն րանի հետ, որ համեմատած բրոնզի հետ, երկաթն ավելի երկար էր դիմամում և հեշտ էր սրվում։ Ընդհանրացնելով նշենք, որ հնձող գործիքների կատարելագործումը փաստում է տնտեսության զարգացածության մասին, որն առաջին հերթին արտահայտվում է երկրագործական գործիքների վրա կատարված փոփոխություններով։

Երկժանիներ. Երկրագործության մեջ կիրառված մյուս աշխատանքային գործիքը կարելի է համարել երկժանին։ Չնայած մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից չեն հայտնաբերվել, դայց նշենք, որ Լճաշենից հայտնաբերվել են նաև մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով քվագրվող²⁰ եռաժանիներ։ Մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով քվագրվող հուշարձանների համար բնորոշ են երկժանիները։ Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերվել են միայն բրոնզե երկժանիներ, որոնք ներկայացնում ենք երկու խմբով. ա) երկժանիներ որոնք ունեն երկար, ամբողջական միաձույլ խողովակաձև կոթառ, որը ներքևում խիստ հաստանում է՝ առաջացնելով խողովակաձև ժայլակն և տալավորություն տողծում, թե կոթառի վրա լրացուցիչ խողովակ է հագցված։ Նմանօրինակ երկժանիներ հայտնաբերվել են Լենինականից (աղ.1, նկ.8) ու Լոռի Բերդից (աղ.1, նկ.9) և քվագրվում են մ. թ. ա. 12-11-րդ դարերով²¹։ Հայտնաբերվել են նաև Ներքին Ադիսանից,

¹⁰ Հ. Մ ր Ի ր Ի Լ Ի յ Ե Ն, Ուշ բրոնզեդարյան..., աղ. 4 նկ. 7-8:

¹¹ С. Е с а я н, *Культура племен северо-восточной Армении*, Ер., 1976, стр. 105, табл. 85 рис. 7-10.

¹² С. Е с а я н, նշվ. աշխ., էջ 106-107, աղ. 90 նկ. 5:

¹³ Т. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 212-213:

¹⁴ Т. Б у н я т о в, *Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы*, Баку, 1957, стр. 42.

¹⁵ Т. Х а ч а т р я н, *Древняя культура...*, стр. 237.

¹⁶ Т. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 215, նկ. 50 (6-7):

¹⁷ К. П и ц х о л а у р и, *Древняя культура племен населяющих территорию Норо-Аливанского бассейна*, Тбилиси, 1965, стр. 121.

¹⁸ О. Д а н и е л я н, *Культура раннего железа на территории Азербайджана*, Баку, 1969, табл. 2.

¹⁹ Т. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 213:

²⁰ Հ. Մ ր Ի ր Ի Լ Ի յ Ե Ն, Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր ու դամբարանադաշտեր, ՀՀՀ, ցրակ 2, Եր., 1969, աղ. 6, նկ. 3, 4:

²¹ А. М а р т и р о с я н, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, стр. 122.: Մ. Դեհջան, Լոռի Բերդի բրոնզե դամբարանը, ՊԲՀ, Եր. 1986, թիվ 3, էջ 116, աղ. 3, նկ. 1:

Մուխանաթ-Թափայից, Արջաձորից²², Մինգեչաուրից²³: Ս. Եսայանը ենթադրում է, որ երկժամհինների այս խումբը բնորոշ է Հյուսիսային Հայաստանին²⁴: ք) երկժամհիններ, ուրմեց կոթառը ոչ թե գլանաձև, այլ լայնաբերան է: Մրանց կոթառների վրա արված են ցայտուն երևացող գլանիկ-թմրիկներ: Այս խումբը կազմող երկժամհիններ հայտնաբերվել են Վարդաքարից (աղ.1, նկ.10), Մուսիերիից (աղ.1, նկ. 11) և Կիրովականից (աղ.1, նկ.12): Վարդաքարի գտածոն քվազում է մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներով, իսկ Կիրովականի և Մուսիերիի օրինակները մ.թ.ա. 11-10-րդ դարերով²⁵: Նմանօրինակ երկժամհիններ հայտնաբերվել են Մուխանաթ-Թափայից, Թաք-Կիլիսիից, Բաղիարիից²⁶: Ի դեպ, Կ. Պիցխելաուրին ևս գտնում է, որ դրանք ներմուծված են Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից²⁷:

Երկժամհինների կիրառման ոլորտի հետ կապված՝ կան տարբեր կարծիքներ: Այսպես, Մորգանը բրոնզե երկժամհինները կապում է կենդանու պաշտամունքի հետ²⁸: Կուշնարևան գտնում է, որ Անդրկովկասից հայտնաբերված բրոնզե երկժամհինների մեծ մասը զենքեր են²⁹: Հ. Մնացականյանը դրանք դիտարկում է որպես իշխանության խորհրդանիշներ³⁰: Մինգեչաուրի հետազոտողները, Բ. Պիտարովսկին երկժամհինները ներկայացնում են որպես աշխատանքային գործիք³¹: Ջաֆարզադեն, հենվելով Գորտատանի մի քանի ժայռապատկերների վրա, ուր հեծյալի ձևերում կա երկժամի, գտնում է, որ դրանք ինչպիսիք որտեղիների զենք են եղել³²: Իսկ Սահկայը գտնում է, որ դրանք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իշխանության խորհրդանիշներ³³: Ս. Եսայանը Հայաստանից հայտնաբերված նմանօրինակ երկժամհինները համարում է իշխանության խորհրդանիշ³⁴: Հ. Մարախրոսյանը Վարդաքարի և Կիրովականի օրինակները դիտարկում է որպես զենքեր³⁵: Վարդաքարի երկժամի հետ կապված՝ այլ է Թ. Խաչատրյանի կարծիքը: Նա գտնում է, որ այն օգտագործվել է տնտեսության մեջ³⁶:

Նկատի ունենալով վերը նշված կարծիքները, նշենք, որ մեր կողմից ներկայացված երկժամհինները չէին կարող օգտագործվել ո՛չ որպես աշխատանքային գործիք, ո՛չ էլ որպես զենք: Դրանց ժամհիններ շատ բարակ են ու երկար, բայց միաժամանակ սրածայր: Վերջին հանգամանքը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ դրանցով միգրացիոն կրակի վրա շուռումուռ են տվել զոհաբերված կենդանուն: Բայց ամենահավանականը Տ. Խաչատրյանի հայտնած կարծիքն է, նա գտնում է, որ դրանք օգտագործ-

²² Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Դավաքարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Եր., 1931, նկ. 134; Հ. Մարախրոսյան, Ուշ բրոնզեդարյան Դավաքարաններ ..., աղ. 6, նկ. 5: К. Кушнарєва, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, 27, М., 1957, рис. 7.

²³ С. К а з и е в, Археологические раскопки в Мингечауре, МКА, I, Баку, 1949, рис. 17.

²⁴ С. Е с а я н, Символы власти родо-племенной элиты Армении эпохи поздней бронзы и железа, Բանբր ԵՊՀ, Եր., 1989, 2, էջ 26:

²⁵ Т. Х а ч а т р я н, Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар, Шнդիկազիր, ՀՍՍՌ Ա, Եր., 1961, 3, էջ 69: А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 144-145.

²⁶ К. Кушнарєва, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, 27, М., 1957, стр. 10; С. Есаян, Символы власти родо-племенной элиты Армении эпохи поздней бронзы и железа, тв. 3, рис. 4; Б. Кудиян, Археологические раскопки в Тривалети, тв. 30; К. Пидхеллаур, Древняя культура племени..., тв. 15.

²⁷ К. Пидхеллаур, Восточная Грузия в конце бронзового века, Тбилиси, 1979, стр. 49.

²⁸ J-de Morgan, Mission Scientifique au Caucase, Paris, 1989, p. 134.

²⁹ К. Кушнарєва, նշվ. աղ., էջ 168:

³⁰ А. Мнацаканян, Раскопки курганов на поверье оз. Севан в 1956г, СА, вып. 2, 1957, стр. 101.

³¹ Т. Асланов, Р. Вандов, Г. Нонс, Древний Мингечаур, Баку, 1973, стр. 286, тв. 46.

³² И. Джаварзиде, Говустян (Наскальные изображения), Баку, 1973, стр. 286, тв. 46 рис. на камнях 9, 38-40.

³³ J. M a k k a y, Metal Forks as simvols of power and religion. Acta arckeologica academiæ Schentiarum Hungaricæ 35 (3-4), Budapest 1983, p. 313-344.

³⁴ С. Е с а я н, Символы власти родо-племенной элиты Армении эпохи поздней бронзы и железа, стр. 25-29.

³⁵ А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 144.

³⁶ Т. Х а ч а т р я н, Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар, стр. 66.

վել են տնտեսության մեջ կամ կապված են եղել երկրագործական սովորույթների հետ³⁷։ Վ. Բոդյանը գտնում է, որ այս եղանակը ծառայել են հավաքչության այնպիսի բնագավառներին, որպիսիք էին վառելանյութերի, ցանկապատերի, ծածկերի և այլ նպատակների ծառայող փշաքույտների հավաքումը։ Դրանք ըստ մրա հավաքչության տնտեսության մեջ իրենց ունեցած դերի շնորհիվ վերածվել էին խորհրդանշի։ Կամ դրանցով կալում աշան էին անում և շրջում առաջին 3-4 երեսները։ Այս եղանակով հավաքում էին գերանդու քաղած խոտը և երբեմն փոցխում խոտի մնացորդը³⁸։

Այնուամենայնիվ չի ժխտվում մահ երկժամու տնտեսական գործիք լինելու հանգամանքը։ Հենց նրա սրբազան կամ իշխանական պատկանելիք հանդիսանալու տեսակետը բխում է այդ առարկայի անտեսական նշանակությամբից։ Երկժամին կամ եռաժամին իր գույտ երկրագործական նշանակությամբ տվյալ ժամանակահատվածում առարկայացել է որպես սրբազան-քրմական կամ իշխանական խորհրդանշան։ Վերջինիս գաղափարը ծագել է նրանից, որ երկժամին կամ եռաժամին գյուղատնտեսական -երկրագործական աշխատանքների ժամանակ հավանաբար եղել է գերդաստանի հոր՝ նահապետի ձեռքին։ Իսկ վերջինս, հանդիսանալով գերդաստանի իրավական տերը, իր ձեռքին է կենտրոնացրել իշխանությունը քե հասարակական կյանքում և քե սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ու հոգևոր պաշտամունքային ծխականաարությունների մեջ։ Այնուհետև տոհմային նահապետի նշանակությունը անցնում է ցեղային իշխանի տիրապետության գաղափարի մեջ և դա այլաբանորեն կարող էր արտահայտվել երկժամիով, որպես նախկինի ձեռքին եղած սովորական գործիք, որի գյուղատնտեսական նշանակությունը արդեն խորհրդանշանի ձևով շարունակում է պահպանել իր դերը, իբրև ցեղապետի կամ իշխանի իրավագործության խորհրդանշանային արտահայտություն։ Տնտեսության մեջ երկժամիների օգտագործումը փաստում է երկրագործական գործիքների զարգացած ձևերի առկայությունը։

Այսպիսով, գործիքների կատարելագործումը փաստում է տնտեսության զարգացածության մասին, որն առաջին հերթին արտահայտվում է երկրագործական գործիքների վրա կատարված փոփոխություններով։

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ ОРУДИЯ ТРУДА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И ЖЕЛЕЗА СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

____ Резюме ____

____ Г. Мсрян ____

Из памятников и могильников эпохи поздней бронзы и железа северо-западной Армении раскопано много земледельческих орудий труда, в том числе серпы и вилы. Делается попытка типологии и классификации этих орудий. Отмечается усовершенствование серпов и вил, которое документирует развитие хозяйства, а это, в первую очередь, отражалось на изменениях, происходящих с земледельческими орудиями труда.

³⁷ Դ. Խաչատրյան, *Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакерт*, стр. 66.

³⁸ Վ. Բոդյան, *Երկրագործական նշանի մասին*, Եր., 1972, էջ 51-53, 361: